

Устами своєї героїни Чосер формулює волнуючі його питання, пов'язані з політичною властю і особою правителя.

Алкеста опиняється в центрі ще одного важливого ренесансного питання – о любові. Як сказано в "Балладі", Бог Любові звернувся до неї з такими словами: "Мадам, я вже давно знаю, що ви настільки милосердні і вірні, що ніколи я з моменту створення світу не зустрічав людини, який би відносився до мене краще вас". Алкеста втілює в собі даму, уміючу гідно любити. І як героїня Чосера вона знаходить це настільки природним, що починає відбиватися від похвал в свій адрес: "Любовь не терпить оправдань" [21]. Це треба розуміти так, що любов-чуття вільне, воно не потребує в оправданні, похвалах і восторгах. Якщо це так, Чосер-то сам продовжує ренесансне оправдання людської любові. Його почав Петрарка, продовжив Боккаччо. І красиво через героїню позначив Чосер.

Підведемо деякі висновки. Перед читачем представлена добродетельна жінка, могутня моральна сила, якою знайшла своє вираження в відношенні до свого чоловіка-любимого. Алкеста є олицетворенням досконалості, ідеальною жінкою. Ідеальна жінка в даному випадку і – ідеальна дружина. Чосер нічого не говорить про соціальну або політичну роль героїни як правительниці, але не залишає Алкесту тільки в "особистому просторі". Вона претендує на свою роль і в "суспільному просторі", о чому яскраво свідчить її характеристика справедливого правителя. Вона звернулася до правителя, Богу Любові. Алкеста пояснює йому, чоловіку, який повинен бути справедливою особою, яким – благородний правитель. Вона стає немов би наставницею.

Якщо підійти до питання з іншої сторони, то Баллада прорисовує нам не тільки якості ідеальної жінки, але і риси ідеального чоловіка-правителя, роздуми о яких вкладаються в уста Алкести. Розмова йде про чоловіка, моделює його поведінку "в суспільному просторі". При цьому також зауважимо, що Чосер, як і в відношенні жінки-королеви, так і в відношенні чоловіка-правителя, не піднімає спеціально тему

древності походження (то єсть родовитості). Її волнують саме особисті якості правителя, які дозволяють судити і про його особисті заслуги перед підданими. Думається, що можна уточнити висновок Н. А. Богодарової, яка бачить в трактуванні Чосером таких етичних категорій як благородство, справедливість передвідродженські риси світоглядання поета. [22]. Швидше, вони повністю відродженські; Чосера в даному випадку цілком доречно порівняти з Петраркою. Рівно як і в трактуванні любові як високого і вільного почуття.

1. См., наприклад, Алексєєв М. П. Історія англійської літератури. М., 1943. Т.1.; Kean P. M. Chaucer and the making of English poetry. London, 1972. Vol. I, II.; Сапрыкин Ю. М. Від Чосера до Шекспіра: етичні і політичні ідеї в Англії. М., 1985.; Rigby S. H. Chaucer in context. Society, allegory and gender. London, 1996. 2. "Легенда" вивчалася як літературне творіння англійськими авторами. См., наприклад: Chesterton G. K. Chaucer. London, 1932.; Kean P. M. Op. cit.; Burlin R. B. Chaucerian fiction. Princeton, 1977.; Brewer D. Chaucer: the poet as storyteller. Hong Kong, 1984. З російськомовних: Алексєєв М. П. Указ. Соч.; Аникст А. А. Історія англійської літератури. М., 1956.; Дживелєгов А. К. Чосер // file. Lib. Ru.; Попова М. К. Літературні і філософські основи "Кентерберійських оповідей" Дж. Чосера. Воронеж, 2003. Що стосується англійської історіографії, то джерело цікавило авторів з точки зору особливостей світоглядання поета. См., наприклад: Гарднер Дж. Життя і час Чосера. М., 1986.; Rigby S. H. Op. cit. Якщо говорити про російськомовну історіографію, то "Легенда" цікавила авторів з точки зору виявлення соціально-політичних і культурних поглядів автора. См., наприклад: Богодарова Н. А. Соціально-політичні погляди Джеффрі Чосера // Із історії соціальних рухів і суспільної думки. М., 1981. С.204-219.; Сапрыкин Ю. М. Указ. соч. 3. См., наприклад: Гарднер Дж. Указ. Соч. С.346-347, 363; Rigby S. H. Op. cit. P. 4-5. 4. См.: Brewer D. Op. cit. P. 2; Burlin R. B. Op. cit. P. 38; Kean P. M. Op. cit. P. 51; Дживелєгов А. К. Указ. соч. С.10. 5. The Legend of good women / The electronic edition was prepared by Douglas B. Killings. 1996 // The Online Medieval and Classical Library. Prologue. P.1-5. Звернемо увагу на те, що в даному виданні кожна частина творіння починається з нової сторінки (наприклад, "Пролог" починається з першої сторінки і наступуюча "Баллада" також нумерується з першої сторінки). 6. Ibid. Ballade. P. 1-7. 7. Алексєєв М. П. Указ. соч. С. 208; Аникст А. А. Указ. соч. С. 40; Burlin R. B. Op. cit. P. 34. (автор вважає, що легенда про Алкесту повинна була закінчувати цикл оповідей). 8. The Legend of good women by Gerard Ne Castro. Maine University at Machias, 2007. 9. The Legend of...Prologue. P.5. 10. Ibid. 11. Ibid. Ballade. P.6. 12. Ibid. 13. Ibid. P.4. 14. Ibid. P.6. 15. Ibid. 16. Ibid. 17. Ibid. 18. Ibid. P. 3. 19. Ibid. 20. Ibid. 21. Ibid. P. 5. 22. Богодарова Н. А. Указ. соч. С.219.

Надійшло до редакції 21.01.11

Л. Таран, д-р іст. наук, проф.

НАУКОВІ ПРОБЛЕМИ І.В.ЛУЧИЦЬКОГО У СВІТЛІ СУЧАСНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

В статті розглядаються три основні проблеми творчості І.В. Лучицького: теоретико-методологічні підходи до історичної конкретики; погляди вченого на проблеми українського та французького землеволодіння і землекористування у перехідну добу від середньовіччя до капіталізму.

The article deals with three major problems of creativity of I. Luchitsky: theoretical and methodological approaches to historical specifics; scientist's looks at the problems of the Ukrainian and French ownership of land and land using in the transition day from the Middle Ages to capitalism.

З другої половини 70-х років XIX ст. відбувається становлення російської та української ліберальної історіографії. Її представники М.І. Карєєв, М.М. Ковалевський, І.В. Лучицький і Є.В. Тарле зробили вагомий внесок у розробку соціально-економічних проблем Французької революції, у вивчення досвіду розв'язання нею селянського питання. Вони ж стали засновниками "російсько-української історичної школи", яка поєднувала вчених Росії й України. Сам термін "російська школа" належить іноземним, насамперед французьким вченим, і вперше був введений у науковий обіг Ж. Жоресом, А. Оларом, Ф. Саньяком. Сучасний російський історик Г.П. Мягков, детально розбираючи поняття історична школа, називає І.В. Лучицького представником "київської школи", із якої вийшов Є.В. Тарле. Розбираючи погляди відомого

історіографа О.Л. Вайнштейна, він дає характеристику "петербурзької" і "московської" шкіл. До останньої він відносить В.І. Грановського і В.І. Гер'є, підкреслюючи, що із семінарів В.І. Гер'є вийшли М.І. Карєєв, П.Г. Виноградов... Цих істориків, як і І.В. Лучицького історіографічна традиція включає до складу "російської історичної школи" [1; 12, 22].

Перед автором цієї статті стоїть завдання не інституціонального аналізу поняття "історична школа", а для початку – характеристика теоретико-методологічних парадигм "російсько-української історичної школи". Якими же вони були? Це – позитивізм, який був з 70-х років XIX ст. широкою міжнародною течією і могутньо вплинув на історіографію багатьох країн, в тому числі на ліберальну історіографію Росії і України. Засновник

позитивізму О. Конт виголосив тезу про те, що науковим може бути тільки досвідне, позитивне знання. Для істориків – це означало всебічне вивчення архівів, необхідність опертися свої дослідження на архівні документи.

Представники "російсько-української історичної школи" стали піонерами розробки архівів Франції, Іспанії, Англії, Росії, України. Пріоритет в цій справі належить І.В. Луцицькому, який, розробляючи спочатку проблему релігійних воєн у Франції, а потім написавши визначні роботи з історії французького землеволодіння і землекористування епохи Французької революції XVIII ст., опрацював 32 французьких архіви – Національний і департаментські. Книги французьких професорів Сорбони – Ш.-В. Ланглюа і Ж. Сеньобоса. Введение в изучение истории (СПб., 1899) та Исторический метод в применении к социальным наукам (М., 1902), в яких розроблені проблеми позитивістської методикі і методології історичного дослідження були настільними книгами наших вітчизняних вчених до 1929 р., до 1-го з'їзду істориків-марксистів і оголошення марксизму, єдино науковою методологією історії. Незгодні пішли у ГУЛАГ (тільки в Україні таких (це неповні дані) було 186) [2; 10–15; 23–24; 63–69 та ін.].

Другою теоретико-методологічною парадигмою школи було неокантіанство. Найбільшою заслугою останнього – а саме представників баденської школи неокантіанства – В. Віндельбанда і Г. Ріккерт – було звернення до проблем історичного синтезу; ці проблеми Ш.-В. Ланглюа і Ж. Сеньобос вважали позбавленими будь-якого інтересу і змісту. Найціннішими твердженнями В. Віндельбанда і Г. Ріккерта були ті, що стосувалися теорії пізнання. Вчені вважали, що пізнання завжди суб'єктивне. Це не відображення дійсності, а її "перетворення", "спрощення", "упорядкування за допомогою відчуття, понять, суджень пізнаючого суб'єкта". Г. Ріккерт писав, що "логіка повинна розглядати пізнання... як перетворення даного матеріалу, уявлень..." [3; 42]. Сучасна пострадянська історіографія, відходячи від догм марксизму, сприйняла цю тезу. Першим наполягав на цьому А.Я. Гуревич [4; 28 та ін.].

М.І. Кареев ще у 80–90-х роках, піддавшись впливу неокантіанства, розробляв "теорію особистості як агента історії". Вважаючи, що особистість проявляє себе в історії у сукупності своїх антропологічних і певною мірою соціальних якостей (5; 57, 58, 59).

І.В. Луцицький, змолоду присвятивши кілька статей філософським проблемам історії, в основному позитивізму, в подальшому цими питаннями не займався. Тим не менше в архіві історика (м. Київ) лежить рукопис його статті "Демонологія і магія колдовства українського народу", написана явно на методологічних засадах другого позитивізму, "критичного позитивізму" (Р.Ю. Віппер, В.П. Бузескул, Є.В. Тарле, Д.М. Петрушевський), який сприймав ідеї неокантіанства. Стаття І.В. Луцицького може розглядатися як зразок вивчення колективних уявлень українського народу.

Школа "Анналів" почала це робити з 20-х років ХХ ст. (М. Блок. Короли-целители. Париж, 1924), а соціалістична історіографія в особі Ж. Лефевра – з 30-х років (Lefebvre G. La grande Peur de 1789. – Paris, 1932).

Найважливішою складовою інтелектуального клімату епохи творчості І.В. Луцицького і його однодумців був марксизм. Шукаючи шляхи виходу з кризи "першого позитивізму" (70-ті рр. ХІХ ст.) "російсько-українська історична школа", як пише Г.П. Мягков, сприйняла "...елементи матеріалістичної інтерпретації історичного процесу" [6; 1:]. Як писав той самий М.І. Кареев, вплив "доктрини економічного матеріалізму (він мав тут на увазі марксизм) пояснювався загальними умовами су-

часності, які все більше і більше вказували на важливе значення економічного фактору у суспільному житті..." [7; 161]. Відомо, що праця М.І. Кареева "Крестьяне и крестьянский вопрос во Франции в последней четверти XVIII века" (М., 1879) була високо оцінена К. Марксом, з яким вчений листувався. М.І. Кареев читав праці К. Маркса, такі як "Злиденність філософії", "Маніфест Комуністичної партії", "Капітал" і критикував його за односторонній економічний матеріалізм. Г.П. Мягков відмітив ще більш раннє знайомство з "Капіталом" К. Маркса, М.М. Ковалевського. Воно відноситься ще до 1875 р., коли історик прочитав "більшу половину" першого тому цієї праці, подарованої йому самим автором [6; 57].

І.В. Луцицький самого К. Маркса не читав, але читав популяризаторів марксизму і був знайомий з поглядами К. Маркса. Зате К. Маркс читав І.В. Луцицького. У 1927 р. в СРСР був виданий під рубрикою "Из черновой тетради" конспект, написаний К. Марксом, статті українського вченого "Обзор последних работ по новой истории" [1; 19]. Треба відзначити, що теоретичними питаннями І.В. Луцицький взагалі займався лише в молоді роки. В подальшому ставився до таких досліджень скептично і, як згадують, лише посміхався, спостерігаючи захопленість М.І. Кареева цією проблематикою. Між тим, як і уся "російсько-українська історична школа" він, перебуваючи на висоті інтелектуальних пошуків своєї епохи, зазнав впливу і позитивізму, і марксизму, і неокантіанства.

Не можна не враховувати, що він і його однодумці творили в умовах російської дійсності і зазнав суто російських й українських ідейних пошуків та палко відгуквався на них. Головним питанням в Російській імперії і головним питанням трьох її революцій було селянське. Його обговорювали і сперечалися з приводу шляхів його вирішення марксиста і народники, ліберальні історики. "Російсько-українська історична школа" відчувала сильний вплив народництва і це позначилося на тому, як її представники висвітлювали становище селян, селянське землекористування і подальші шляхи розвитку села.

І.В. Луцицький почав займатися аграрною історією України на початку 1880-х років під безпосереднім впливом українофільського руху, діяльності "громад" 40-х і кінця 50-х років. Вони пропагували українську культуру, намагалися зблизитися з народом; головною ж їх метою була селянська реформа.

До питань українського землеволодіння вченого наштовхувала і його громадська діяльність, бо вже з середини 70-х років ХІХ ст. він був обраний гласним Золотоноського повітового земства, а потім полтавського губернського земства. Так він на практиці зіткнувся з проблемами українського села. З 1882 по 1901 рр. він надрукував 32 статті й документальні публікації з історії України. Будучи визначним вченим свого часу, він застосовував порівняльно-історичний метод, приділяв увагу інституту переживання, використовував порівняльно-історичний метод і ретроспективний, який веде вченого від сьогодення до минулого. Тільки недостатнє знання російської і української історіографії примусило такого всесвітньо відомого вченого, як Е. Леруа Ладюрі (представник школи "Анналів" третього покоління) приписати М. Блоку пріоритет у застосуванні порівняльно-історичного методу у вивченні генезису сеньорії і ретроспективного методу вивчення форм полів. Французький вчений характеризував ці методи як найважливіші "новаторські зусилля", здійснені "Анналами" першого покоління [5; 132]. Він явно помилявся.

Головним джерелом І.В. Луцицького був "Рум'янцева-ський опис", генеральний опис Лівобережної України, здійснений за наказом Катерини II графом П.О. Рум'янцевим-Задунайським у 1767 р. Опис містив багатющі

дані про українське село, форми землеволодіння, підвалини і порядки на селі. Він її усіляко пропагував: публікував у вигляді статистичних таблиць, розбирав її матеріали зі своїми учнями, які збиралися в його домі по вівторках, використовував її дані при читанні лекцій в університеті, а головне – при написанні статей. Крім цього документу, ним були опубліковані "Накази малоросійським депутатам 1767 р." і інші документи по Золотоніському, Переяславському, Остерському, Пирятинському і Прилуцькому повітах.

В українській тогочасній історіографії панувала думка, що український народ – народ-індивідуаліст. Підстави для такої думки були. На 1861 р., за даними Ореста Субтельного, 96 % селян в Росії жили общинами, а в Україні більше 80 % селян Правобережжя і майже 70 % Лівобережжя вели особисте подвірне господарство, мали індивідуальне право на землю і несли відповідальність за сплату боргів за неї [8; 228].

Тим не менше, розбираючи справи селян і козаків у мировому суді, розпитуючи старих людей у селах, І.В. Лучицький одержав дані про те, що наприклад, жителі містечка Еремеївка Золотоніського повіту живо пам'ятали про свої права на суспільні угіддя, відчужені багатими козаками "напочатку нинішнього століття за певну кількість осіб і діжку горілки" [9; 34–35]. Еремеївці ще у 60-х роках XIX ст. вважали землі, які прилягали до містечка і степ спільною власністю і вимагали, правда, марно, земельного переділу. Козаки с. Митьки були звинувачені у самовільному захваті сіна. При розгляді справи з'ясувалося, що село володіє спільною землею, і усі жителі нею користуються спільно.

Такі ж факти зустрічалися вченому і в інших селах. У І.В. Лучицького склалася така картина українського землекористування: 1) воно із самого початку було общинним; 2) особиста власність на землю походила з общинної; 3) характерною рисою общини (громади) на Лівобережній Україні є, за І.В. Лучицьким, відсутність переділів і рівномірних наділів [10; 155–156]. Це пояснювалося малозаселеністю і обширністю земельного простору. І.В. Лучицький-етнограф відмітив і ретельно описав общину з переділом – як стародавній тип общини, наприклад, Мутишинську общину. Тут передача землі у особисту подвірну власність відбувалася за ініціатииви і на користь представників козацької старшини у XVIII і навіть у XIX ст. Але все ж таки, не забуваємо даних О. Субтельного: в Україні, на відміну від Росії, переважало особисте землекористування ще до 1861 р. Не можна обійти мовчанням і факт зміни у землекористуванні в Україні після повстання Богдана Хмельницького, яке стоїть поруч з подібними рухами перехідної доби від середньовіччя до капіталізму. Сама перехідна доба найраніше в світі розпочинається в Англії з середини XV ст., для Франції й України – з сер. XVI ст. Для Росії й України закінчується 80-ми роками XIX ст. – поч. XX ст. і, як слушно вважають такі дослідники, як Р. Палмер, Ж. Годшо, Д. Робен, М.А. Барг, Є.Б. Черняк, Я. Ісаєвич, Н. Яковенко, О. Реєнт, Л. Таран та інші, уся вона пронизана революціями і повстаннями – Селянська війна в Німеччині 1525 р., Голландська революція, швейцарське повстання, Англійська революція XVII ст., повстання під керівництвом Богдана Хмельницького, Велика французька революція кінця XVIII ст.

Після повстання Б. Хмельницького колишні соціально-економічні порядки були, згідно із документами, "скасовані козацькою шаблею". Земля стала вільною і справи вирішувало народне самоврядування – громада, яка оголосила всю землю власністю козацького війська і ділила її між членами громади.

Катерина II зруйнувала Запорозьку Січ, провела Рум'янцевський опис, і всі, хто не міг підтвердити свої права на землю відповідними паперами, ставали кріпаками. Так сталося друге закріпачення селян в Україні. Ми вже наголошували на різниці російської общини з обов'язковим щорічним переділом. Община, таким чином, підтримувала слабих, бідних, сиріт і наявність в Україні громади з відсутністю переділів, але безперечно в Україні панувало подвірне землеволодіння.

Захист І.В. Лучицьким общини, його полеміку з цього приводу з українськими істориками Н. Новицьким, О.Я. Єфіменко, Д.І. Багалієм, які багато в чому слушно не погоджувалися з І.В. Лучицьким на цих сторінках опускаємо [див. 10; 155–160]. Погляди І.В. Лучицького, захист общини були установкою народницького ґатунку та пояснювалися прагненням ліберальних істориків вирішити аграрне питання в Росії без кривавих революцій. І.В. Лучицькому і його однодумцям була властива висока громадянська позиція і гарячий патріотизм.

З 1960–70-х років "російсько-українська історична школа" почала перебудовуватися у відповідності з новими методологічними змінами в історіографії. В рамках третього покоління школи "Анналів" сформувався модернізм, що зосередився на вивченні ментальності, спочатку на вивченні колективних уявлень, а з 80-х років й індивідуальних уявлень людини. Росіянин добріший, подільчовіший за українця, зате українець краще працює, ніж росіянин, а поляк працює краще українця. Ментальність українця відображають і приказки, наприклад така: "гуртове – чортове" та інші.

Запізнення з перебудовою українських гуманітаріїв пояснюється передусім тим, що Україна, яка до 1929 р. одержувала систематично 6 тільки французьких історичних журналів з цього року і досі систематично не одержує жодного, немає й іноземної літератури. Українська складова "російсько-української історичної школи" дуже і дуже, на превеликий жаль, запізнюється з методологічною перебудовою.

І все ж таки в історію науки І.В. Лучицький увійшов передусім своїми серйозними великими працями з історії французьких аграрних відносин, які одержали світове визнання ще за життя автора. З 1882 р. вчений почав працювати в архівах Південної Франції і Іспанії, а з 1894 р. став їздити у Францію систематично, де збирав матеріали. Його листи з Франції передають багатющі й яскраві враження про мандри в Піренеях, де історик зміг проникнути в архіви кількох сільських общин, розташованих у високогірних селищах, про близькі контакти з французькими селянами [11; 192–210]. Знову ж таки застосовуючи метод усної історії і порівняльно-історичний метод, вчений добував знання про особливості місцевих аграрних відносин у сучасній і минулій Франції.

Звіти вченого і вищезгадані його опубліковані листи з Франції зберігають докладні відомості про стан архівів Тулузи, Тарба, Арраса, Діжона, Ліона і багатьох інших. В архівах І.В. Лучицький звертав увагу на списки податкоплатників "двадцятини" і тарифікованої тал'ї, описи общин, тобто описи селянських, церковних і дворянських земель. Досліджуючи джерела, він один з перших став застосовувати кількісні статистичні методи. Вченого цікавили такі питання: розподіл поземельної власності у Франції до революції, її кількісні характеристики; результати продажу національного майна, яке складалося з земель корони, церкви і дворян-емігрантів, конфіскованих революцією; в чії руки потрапила ця земля, які верстви населення збагатилися внаслідок аграрної політики якобінців; чи змінився в цілому розподіл поземельної власності в країні й як саме. На ці питання вчений відповідав у працях по історії французького селянс-

тва, які публікувалися відразу після відрядження у Париж в 1894 р. і багато пізніше.

Доповнені новими архівними розшуками 1897 р. і пізніше зведені матеріали 1894 р. стали важливою складовою частиною документальної основи фундаментальних праць вченого по історії французьких поземельних відносин [12]. Ці праці – його основний внесок у науку, які одержали світове визнання.

І І.В. Луцицький і його колеги по "російсько-українській історичній школі" – М.І. Кареев і М.М. Ковалевський під впливом ідейних пошуків свого часу, а саме під впливом народництва, підійшли до оцінки французьких аграрних відносин XVIII ст. Впливом народництва пояснюються тези російських істориків про сталість дрібного селянського землеволодіння, кустарної промисловості, характер розшарування французького селянства, уповільнених темпах розвитку капіталізму, про взаємини між промислом і землеробством. Цей вплив обумовив їх неприємне ставлення до "індустріалістських концепцій", "до перебільшених темпів розвитку капіталізму". Головна методологічна теза М.І. Кареева, І.В. Луцицького, М.М. Ковалевського служила доказом того, що Франція XVIII ст. була країною некапіталістичною.

З приводу сутності процесів, які відбувалися у французькому селі напередодні революції серед істориків "російсько-української історичної школи" йшли дискусії. Їхні погляди еволюціонували. В кінці 70-х – напочатку 80-х років І.В. Луцицький, як і М.І. Кареев вважали найхарактернішим для становлення французького селянства напередодні революції факт обезземелення і зростання феодальної експлуатації (як і в Англії). Узагальнюючи величезний архівний матеріал, І.В. Луцицький напочатку 1890-х років змінив свою думку про однорідність перетворень у поземельних відносинах у Західній Європі. У своїх пізніх працях "Крестьянское землеуладение во Франции накануне революции (преимущественно в Лимузене)" і "Состояние земледельческих классов во Франции и аграрные реформы 1789–1793 гг." він справедливо стверджував, що в Англії процеси обезземелення селян і звільнення їх від феодальних повинностей йшли паралельно, а у Франції селянська власність збільшувалася ще до революції. До неї він відносив селянські наділи, "обтяжені лише платежами усякого роду" [12; 21]. Таким чином, в розряд власності він заносив "цензіву", яку марксистська історіографія розглядає як власність феодальну, "обтяжену численними умовами і повинностями".

Головний опонент І.В. Луцицького – М.М. Ковалевський впадав в іншу крайність, перебільшуючи в аграрній історії Франції глибину тих тенденцій, які зближували її з Англією, де врешті-решт після революції XVII ст. переміг лендлордистський шлях розвитку, який супроводжувався обезземеленням селян. М.М. Ковалевський перебільшував ступінь розвиненості буржуазних відносин у французькому сільському господарстві до революції, але при цьому збагатив і деталізував картину обезземелення селянства і майнового розшарування села. З його аналізу логічно витікав висновок про історичну необхідність революції і прогресивність її перетворень [13; 162–164, 166, 175, 194–195].

Наведені точки зору базувалися на реальних протиріччях, впертій боротьбі селян з поміщиками за той чи інший шлях розвитку в умовах становлення товарно-грошових відносин. Ця боротьба по-різному протікала не тільки в різних країнах, а й в межах однієї. Архіви Франції давали матеріал для обґрунтування обох точок зору. Пріоритет ознайомлення з їх фондами належав, безумовно, І.В. Луцицькому. М.М. Ковалевський і І.В. Лу-

цицький оцінювали французькі аграрні відносини односторонньо. Заслугою І.В. Луцицького було те, що проробивши скрупульозний аналіз актів продажу національного майна, він, на відміну від істориків, які були знайомі з документами поверхово і стверджували, що конфіскована революцією земля була розграбована буржуазією, показав, що серед її покупців було і багато селян, визначив розміри її збільшення, але підкреслював, що важкість положення селян викликана нерівномірністю її розподілу, революція не полегшила, і в цьому розумінні була "безплідною" [14; 50–51; 141].

Подальший розвиток історіографії не перекреслив висновків вчених "російсько-української історичної школи". Осмислення поставлених ними проблем на якісно новому рівні почалося у світовій історіографії з 1960-х років і дуже активізувалося напередодні 200-літнього ювілею Французької революції.

Найвизначніші історики школи "Анналів" третього покоління – Ф. Фюре, Е. Леруа Ладюрі [16], Д. Ріше [17], розхитуючи традиційний образ революції і формуючи "ревізіоністську" концепцію, вели суперечки навколо класичних проблем: що відбувалося із сеньорією напередодні революції, яка була питома вага сеньоріальних платежів. Вони схилилися до тези, протилежній тій, яку відстоювала "російсько-українська історична школа" – про майже повну відсутність у Франції XVIII ст. феодалізму і сеньоріальної експлуатації, другорядності феодальних платежів селян. Ці історики обґрунтовували тезу, що сеньорія стала коліскою капіталізму, підкреслювали її зростаючі зв'язки з ринком, збільшення числа буржуа-орендарів сеньоріальних повинностей.

А.В. Адо, Ю.М. Афанасьєв, С.Ф. Блуменау, погоджуючись з поглядами на вищеперелічені проблеми французьких істориків-комуністів А. Собуля, М. Вовеля, підкреслювали їх певну схильність до перебільшення ролі феодалізму і недооцінки капіталістичних і напівкапіталістичних форм виробництва у передреволюційній Франції [18; розділ IV, § 3].

Із введенням у науковий обіг в останні десятиліття великої кількості нових джерел з'явилася можливість дати деталізовану уяву про темпи розкладання феодалізму у різних регіонах Франції, ступеня обуржуазнювання сеньорії, ролі прибутків від фермерської оренди в кінці старого порядку. Ці проблеми знайшли висвітлення у працях О.Д. Люблинської, А.В. Адо, Ю.Л. Безсмертного, Л.І. Піменової. Їхні дослідження також, як і праці французьких спеціалістів Ф. Гужара, П. Губера, Д. Робена, Ж. Баст'є [18; там само], дозволили наповнити конкретним змістом в залежності від географічного районування дані про переростання середньовічного суспільства у капіталістичне.

Таким чином, сучасна наука продовжує обговорювати питання, підняті І.В. Луцицьким, М.І. Кареевим, М.М. Ковалевським. Воістину науку рухають вперед передусім не ті вчені, які відповідають на питання, а ті, які їх ставлять.

1. Мяков Г.П. Научное сообщество в исторической науке: опыт "русской исторической школы". Казань, 2000.
2. Збірник на пошану українських учених, знищених більшовицькою Москвою / Ред. М. Овчаренко. Париж–Чикаго, 1962.
3. Риккерт Г. Естествоведение и культуроведение. СПб., 1903.
4. Гуревич А.Я. О кризисе современной исторической науки // Вопр. истории. 1991. № 2/3.
5. Таран Л.В. Французька, російська і українська історіографія (70-ті рр. XIX – поч. XXI ст.). Ніжин, 2009.
6. Мяков Г.П. "Русская историческая школа". Методологические и идейно-политические позиции. Казань, 1988.
7. Кареев Н.И. Старые и новые этюды об экономическом материализме. СПб., 1896.
8. Субтельний О. Україна. Історія. К., 1991.
9. Луцицький І.В. Общинные формы землеуладения на днепровском побережье. Б. м. и. г.
10. Луцицька С.И., Таран Л.В. Иван Васильевич Луцицкий – исследователь истории Украины // Вопр. истории, 2007. № 3.
11. Таран Л.В. Письма И.В. Луцицкого // Французский ежегодник 1987. М., 1989.
12. Луцицький І.В. Состояние земледельческих классов во Франции

накануне революции и аграрной реформы 1789–1798 гг. Киев, 1912. 13. Ковалевский М.М. Происхождение современной демократии. М., 1895. 14. Лучицкий И.В. Состояние земледельческих классов... 15. Furet F. Catéchisme révolutionnaire // Annales. E.S.C. 1971. N 2. 16. Le Roy Ladurie E. Révoltés et contestations rurale en France de 1675–1788

// Annales. E.S.C. 1974. N 1. 17. Richet Autour des origines ideologique lointaines de la Révolution française: élite et despotisme // Annales. E.S.C. 1969. N 1. 18. Таран Л.В. Французька, російська і українська історіографія...

Надійшла до редколегії 21.01.11

К. Тищенко, д-р філол. наук, проф.

АББАСИДИ ПРОТИ ОМЕЙЯДІВ: ТОПОНІМІЧНИЙ СЛІД В УКРАЇНІ

Виразний слід арабо-хазарської війни 713-737 рр. виявлено методом контекстуального аналізу у топонімії Лівобережної України та по трасі військового походу Мервана "від Росави до Русави". Дотепер у топонімії упізнавані імена проводирів джигаді Масламі, аль-Хараші, Мервана, тодішнього халіфа Гішама і його столиці Русафи. Інша переконлива група топонімічних контекстів виявляє повторювані факти сусідства основ Жаб-, Омел-, Сапог- (імовірні продовження імен річки Заб, Омейядів, ас-Саффаха). Основа Сам(о)бор- може бути оригінальною слов'янською назвою для громадянської війни арабів 750 р.

A clear trace of the Arab-Khazar War (713-737) was detected by means of the contextual analysis in the place names of the Left Bank Ukraine as well as along the military expedition route "Rosava – Rusava". Till now some names of jihad chiefs can be recognized here in the toponymics (Maslamah, al-Kharashi, Marwan, also the caliph Hisham an his capital Rusafah). Another groupe of convincing place names contextes reveals the repeated facts of the neighbourhood of roots Zhab-, Omel-, Sapoh- (possible continuants of the names: river Zab, Umayyades, as-Saffah). The root Sam(o)bor- 'self-struggle' seems to be the original slavic name for the Arabic Civil War of 750.

Кількарічні студії топонімії вивели на добре збережений в Україні виразний слід арабо-хазарської війни 713-737 рр. та пізнішої від неї на 13 років громадянської війни у Халіфаті 750 р. між Аббасидами та Омейядами. Як з'ясувалося, топонімія Наддніпрянщини понад тисячу років зберігає в місцевих назвах пам'ять про ці події VIII ст.

1. **Потала як праукраїнська реалія:** *Паталахівка, Подольохи, Водолаги; потала*. Вихідним пунктом дослідження стало відображення у топонімії бойового вигуку джигаді "Фатх Аллах!" 'перемогу [дав] Аллах'. Сам звуковий матеріал цього вигуку добре відомий – зокрема, як основа власних імен у країнах з мусульманською традицією. Кілька таких імен аналізує А. Гафуров у своїй праці про ім'я та історію: "Фатх فتح Fathh ...чоловіче ім'я (з арабської) 'перемога'. Фатхалі فتحلى Fathh 'Алі' 'перемога [належить] Алі'... Фатхулла Fathh Allāh الله فتح 'перемогу [дає] Аллах'" [1, 200].

Відомості з реєстру ойконімів України [2] дали змогу виділити як причетну до цього ж прототипу групу назв *Паталахівка* Пл, *Патлаївка* Пл, *Подольох* Хк (пор. досі не пояснену назву урочища *Подольох* у с. Уралове См). З прикладів видно, що "місцеве" П- відповідає арабському Ф-. Така відповідність відома й для арабських аналогів давніших, і не тільки перських, назв: Фарс/Парс, Фура/Пурат, Філістін/Палестина. В українських словах П- часом відповідає чужомовному, зокрема грецькому Ф-: Пилип < Φίλιππος; Просья, Пріська < Ευφροσύνη, Степан < Στεφάνος (пор. і *фляшка* ~ *пляшка*, *фаланга* ~ *паланка*). Тобто, *потала* < Fath Allah не становить винятку. Різниця між основами *Паталах-* і *Подольох* у передачі голосних пояснима іранським (скіфо-сарматським) і слов'янським середовищем початкового побутування назв. Слов'янське О у давніх запозиченнях регулярно відповідає іншомовному А (пор. гр. κάμαρα > укр. комора, лат. calenda > укр. коляда).

Далі дійшла черга до назв Стара і Нова *Водолага* Хк, *Водолаги* См, *Водолаївка* Пл, *Водолазьке* Дп, Хк. Це та сама топооснова, тільки у якомусь іншому мовному середовищі, а звукова еволюція основи теж не є випадковою: зміни кореневих голосних сталися за слов'янським типом, але всі глухі приголосні (ф, т, х) тут одзвінчені (в, д, г). Остання риса відома, зокрема, в територіально близьких до Лівобережжя мовах Кавказу: це та звана вимова з лєніцією на зразок "ди наз базлужай" (замість рос. *ты нас послушай*). На історичну присутність в околицях *Водолаг* Хк якихось груп кавказців вказує назва сусідньої р. *Джаун*, етимологія якої – від меґр. *джун* 'хрест' (ознака похрещених сіл), а за 12 км – с. *Огульці* під Люботином – з імовірною назвою від етноніма агулів

(Дагестан) [3, 147-146]. Про звичайну мозаїчність історичного розселення племен писано не раз (концепція О. Трубочова). Важливо, що в усіх теперішніх видозмінах топонімічної основи (*Паталах-/Подольох-/Водолаг-*) прототип "Фатх Аллах" залишається упізнаваним.

З-поміж апелювативів сюди явно належить укр. *ПОТАЛА*, *віддати на поталу*. Цей вираз не просто давній, а з долітописним родоводом. Етимологічному словнику не відомі якісь його відповідники в сусідніх мовах. Значить, в українській мові слово *потала* являє собою унікальний арабізм (поруч зі словами *могорич*, *мацапура*, *воропай*, значенням слова *батьки*). Що більше: це український арабізм доруського часу.

В Росії третій спосіб Ф- > В- трапляється зрідка: нп *Водолазов* серед Донського степу Рост. (поруч Вороб'єво), *Водолазово* Свердлов., Кург. (Усманово). Переважає другий спосіб (Ф- > П- + А > О), аналогічний до укр. *Подольох*: *Потолоково* Новг. (Мышино, Погорелково), *Потолоково* Кострома (Рассохово), *Подолково* Лен., *Подольовец* Твер., *Подольовский* Волг., *Подольське* Калуз., *Подольхи* Белг., *Потоловка*₁ Белг. (Ароссоши Воронеж.), *Потоловка*₂ Белг. (Ароссошь). Також і в Білорусі *Потольцава* Магіл. (Курманава, Ракаўшчына). Назва с. *Паталах* під Ханти-Мансійськом лише недавно перероблена на *Потанах*.

Перша спроба нанести цей матеріал на карту унаочнила важливий факт – основний ареал поширення цих назв міститься навколо Сіверського Дінця, де відомі поселення хозарів [4] (Хк 6, Пл 4, Лг 2, Дп), і продовжується в Росії (Бєлгородс. 3). Є виразне скупчення таких назв на Поділлі, по декілька на Сумщині й Київщині.

З історії не відомо, щоб такий бойовий вигук вживали печеніги, половці або татари. Натомість у топонімії земель, де арабський джигад був засвідчений історично, такі назви існують дотепер: Fath Allāh Туніс, Fathollāh Іран 2, Афганістан 2, Пакистан, Patala (!) Чад, Мозамбік, Індія [5]. З іншого боку, існують назви *Потолоково* в РФ Новг., Костр., – слід гадати, з тих же історичних причин, що й у нас на півдні. Головний висновок: у 20 місцях в топонімії України прочитується слід джигаді. Чи немає поруч також і супровідних реалій?

Метод топонімічних контекстів: *Паталахівка* ~ *Арапівка*, *Козарик* Лг; Ст. *Водолага* ^*Бахметівка*, *Барабаші* Хк; ур. *Подольох* ^р. *Арапівка*, ур. *Жабівка* См.

З трьох наведених прикладів видно сутність методу: на місцевості й на карті назви сусідніх селищ історично пов'язані одна з одною. У записі контекстів знак "Λ" приєднує назву об'єкту з найближчих околиць (2-3 км), знак "~" – об'єкту з дальших околиць (20-30 км). Перший приклад читається так: неподалік від с. *Паталахівка* Лг

© Тищенко К., 2011